

ԸՆԿՈՒԶՈՒԱԾԻՆ ՄԵԿՆԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Երբ կը պատրաստուիմ, 2003ի գարնան, Յակոբ Օշականի «Համապատկեր»-ին մասին սոյն ուսումնասիրութիւնը վերանայելու, սրբագրելու ու վերջնական հանգամանքի բերելու որպէսզի վերջապէս տպագրութեան յանձնուի, իր լման կամ հատուածական կերպարանքով, վարանում մը կայ մէջս: 1981ին գրի առնուած է այս տողերուն առաջին յեղումը, երբ տակաւին այդ կոթողային գործին («ընդարձակագոյն կառոյցը մեր մէջ քննադատութեան», կ'ըսէր ինքը Օշական) տասներորդ հատորը («Վկայութիւն», Օշական ինքն իր մասին) լոյս չէր տեսած: Փորձ մըն էր կատարուածը զոնէ մէկ անգամ «Համապատկեր»-ին ծրագիրը համադրական կերպով լուսաբանելու, անոր ներքին կառոյցը ըստ հնարաւորին բացայայտելու, ընդհանուր ծրագիրէն շեղումները եւ նոյն այդ ծրագիրին դէմ յարուցուող կառուցային ու գրողական արգելքները քննելու, եւրոպական քննադատութեան հետ այդ կառոյցին լռելեան առնչութիւնները պարզաբանելու եւ վերջապէս Օշականի գործին ամբողջական շէնքին մէջ անոր տեղը հասկնալու: Երկրորդ յեղումը ծնունդն էր 1994ի մթնոլորտին, երբ Փարիզի մէջ Յակոբ Օշականին նուիրուած սեմինար մը կը վարէի (որ տեսած է 1991էն մինչեւ Ամերիկա անցնիլս 1995ին): Ուրեմն ի՞նչն է, որ զիս կը վարանեցնէ: Ուշացո՞ւնը արդեօք: Ճիշդ է՝ 22 տարի անցած է առաջին գրառումէն ետք: Բայց այսօր քննադատութեան պատմական էութեան մասին շատ ատելի հանգամանօրէն կրնամ խօսիլ քան ատենօք: Գոլումպիա համալսարանէն ներս՝ դասաւանդումի առարկայ ըրած եմ քննադատութեան արդիական եղանակները, որոնց մէջ Օշական իր արժանաւոր տեղը կը գրաւէ անկասկած: Զիս վարանեցնողը ուրիշ բան է ուրեմն: Սովետական շրջանին, Օշական արգիւումած հեղինակ մըն էր հայրենի գրական շրջանակներէն ներս եւ ամէն պարագայի՝ իր գործը բացակայ էր հրապարակէն: Իր «վերադարձ»-ը այսօր երկդիմի հանգամանք միայն կրնայ ունենալ: Քաղաքական պայմաններով լիովին ու համակարգայնօրէն մոռացութեան մատնուած գործ մըն է ի հարկէ, որ պիտի վերայայտնուի Հայաստանցի ընթերցողներու աչքին: Իսկ նոր ընկալումի մը ծելերը կրնան միայն հայ-

րենի մտաւորականներուն կողմէ որոշուիլ: Ես հայրենի մտաւորական չեմ: Օշականի գործին «ընկլուզուած» ըլլալու հանգամանքը (որ սոյն տողերուն առանցքը կը կազմէ) առնչուած չէ, գոնէ առաջին ակնարկով, քաղաքական վարչակարգի մը դիրքորոշումներուն: Հրամցուածը հետեւաբար՝ անկախ ուսումնասիրութիւն մըն է, որ ունի իր ներքին որոշադրումը: Անկախը կրնայ թուիլ անկապ: Բայց այն է մեր ճակատագիրը: Օշականի կատարածը իւրայատուկ հաշուեփակ մըն էր, որուն ծալքերը կ'ուզեմ բանալ հոս, պեղել, հետազօտել, իմ կարգիս՝ հաշուեփակային ներշնչումով, այսքան տարիներ ետքը: Օշականեան հաշուեփակի եղանակին հետ իմ անձնական շփումս է, որ խնդրոյ առարկայ է ներկայ տողերուն մէջ: Իբրեւ այդ է, որ կը հրամցնեմ զանոնք, աչքի առած բոլոր թիրիմացութիւնները որ կրնան ծագիլ, աչքի առած մանաւանդ՝ այդ խորունկ խրամատը, որ կը բաժնէ իրարմէ հայութեան երկու հատուածներու մտաւորական մթնոլորտները:

Ներածական հակիրճ բաժինէ մը ետք, որ կը զբաղի մատենագիտական տուեալներով եւ «ընկլուզում»-ի երեւոյթով, ուսումնասիրութիւնս երեք բաժին ունի: Առաջինն է՝ ««Համապատկեր»-ը որպէս բանասիրական ծրագիր (եւ յղացական բացատրութիւնը)»: Երկրորդը՝ «Արուեստ եւ վախճանական փորձընկալում»: Երրորդը՝ «Քննադատութիւնը որպէս վկայութիւն»: Այս երրորդ բաժնի մէկ մասն է, որ կը հրամցուի հոս ընթերցողին:

ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆԸ ՈՐՊԷՍ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Մենագրութիւններն ու համադրական ծրագիրը

«Համապատկեր»-ի ծրագիրը շատ ուշ հասած է հասունացումի եւ գործադրումի: Օշական անոր տրամադրած է մեծ մասը իր վերջին տարիներուն, մօտաւորապէս 1938էն մինչեւ 1944: Եղիվարդ տեղ մը կը պատմէ, թէ իր թելադրանքին հետեւելով է որ Օշական անցած է գործի, իրականացնելու համար իր հին յառաջադրանքը՝ արեւմտահայ գրականութեան բազմահատոր պատմութիւն մը խմբագրելու: 1981ին տրամադրելի մեր մատենագիտական տեղեկութիւններուն հիման վրայ, կ'ենթադրէի որ «Համապատկեր»-ին անցնելէ ետքը՝ Օշական չէր վերադարձած զուտ վիպական գործունէութեան: Այսօր (2003ին) կարելի է որոշ չափով մեղմել այդ հաստատումը: 1942ին Օշական վերստին ձեռք առած ու ամբողջացուցած է Կիպրոսի շրջանին սկսած իր «Մաթիք Մելիք-խանեանց»-ը: 1944էն ետք (թերեւ 1947ին) սկսած է ինքնակենսագրա-

կան վեպ մը, որմէ ունինք միայն մէկ հատոր, «Կեանքին պէս» խորագրով: Այս ինքնակենսագրական շարքէն սերած է «Օսկի Օրօրան»-ը, գրուած նոյն թուականներուն: Այս համառօտ սրբագրութիւնը յարգելով, հաստատ է որ 1928-1934 ժամանակաշրջանի վիպական թափը եզակի երեւոյթ մըն է, որուն Օշական չէ կրցած վերադառնալ ատկէ ետքը: Իբր պատճառ յաճախ իր կողմէ կը յիշուի սրտի տագնապին սպառնալիքը եւ վեպ գրելուն առթած բացառիկ լարումը: Փոխարէնը ուրեմն ունինք «Յամապատկեր»-ը, որուն էջերը կը հոսին – կ'ըսէ – ծորակ բանալու պէս: Ժ հատորին մէջ կը յիշուին մինչեւ իսկ «Յամապատկեր»-ի գրառումին հանգրուանները, իրենց թուականներով. «1938ի Յունուար-Ապրիլին՝ «Իրապաշտները»: 1939ին Արուեստագէտ սերունդին հզօրագոյն դէմքերը: Եղիշէ Դուրեան, Թորգոմ Գուշակեան, Թլկատինցի, Տիկին Եսայեան, եւ այլն: 1943ին Նոյեմբեր-Ապրիլ 1944՝ «Յամապատկեր»ին Մուտքը, Ընդհանրութիւնները, Զարթօնքի սերունդը, Կրտսեր ռոմանթիքները, Արամ Անտոնեանը, Միքայէլ Կիրճեանը, Օշականը...»¹:

Բայց «Յամապատկեր»-ը ունեցած է նախապատրաստական աշխատանքներ, մենագրութիւններու ծելով: Քանի մը տեղ՝ Օշական տեղեկութիւններ կու տայ մենագրութիւններու եւ համադրական ծրագրին միջեւ գոյացող գոնէ արտաքին յարաբերութեան շուրջ: Նախ՝ ընդհանուր «Մուտք»-ին մէջ, յետոյ աւելի մասնաւորուած՝ «Տիրան Զրաքեան» բաժնին մէջ: «Յամապատկեր»-ի յօրինումը կանխող մենագրութիւնները թիւով չորս հատ են՝ Մեծարեան, Թէքեան, Ռ. Զարդարեան, Տ. Զրաքեան: Ասոնք, բացի Թէքեանին նուիրուած մենագրութենէն (եւ այս վերջինը՝ պարագայական պատճառներով), մտած են հետագային «Յամապատկեր»-ի ընդհանուր կառոյցին մէջ: «Մենագրութիւն» անուանումն ալ այս ուսումնասիրութիւններուն աւելի կը պատշաճի, քան թէ լման գործին միւս «դիմայեղումներ»-ուն, որովհետեւ ասոնք առանձին յօրնուած են, երբ չկար տակաւին ընդհանուր՝ համագումարող եւ համակարգող ծրագիր մը: «Միսաք Մեծարեան գրական ուսումնասիրութիւն մըն է», կ'ըսէ Օշական, լոյս տեսած «քսան տարի առաջ ներկայ աշխատանքն» (Ա., էջ 20): Որոշած է զայն կրկին ձեռք չառնել, իր ուժերու խնայողութեան ի խնդիր, բայց կ'աւելցնէ որ զայն ձեռք առնելը իբր նպատակ պիտի ունենար անոր «համադրական թեստ մը տալ» (անդ): Տիրան Զրաքեանի մենագրութեան մասին՝ կ'ըսուի հետեւեալը. «Ընդհանուր կաղապարին մէջ քիչ մը կը զատուի միւսներուն ճարտարապետութենէն, վասնզի սկսածու է Յամապատկերի յղացումէն առաջ» (Ա., էջ 20): Շատ յատկանշականօրէն ուրեմն, Ինտրայի բաժինը միակն է, որ ամբողջութեամբ չի մտնէր «Յամապատկեր»-ի ծրագիրին մէջ: Այդ բաժնին մենագրական

բնոյթը զայն չի դնէր Մեծարեանցի, Ջարդարեանի, Թէքեանի կարգին: Այս երեքին պարագային Օշական պետքը չէ զգացած համադրական ծրագրին պատշաճեցնելու իր նախօրօք գրի առածը: Ինտրայի համար ընդհակառակը՝ անհրաժեշտութիւնը զգացած է վերստին գրելու ամբողջութիւնը, հիմնուելով աշխատասիրութեան մը վրայ որ սկսուած էր «Համապատկեր»-ի յղացումէն առաջ եւ չէր հասած իր աւարտին:

Ը. հատորին մէջ տրուած տեղեկութիւնները կը կրկնեն մասամբ ու կը բացայայտեն Մուտքին մէջ ըսուածը: Քանի մը յապաւումներով պիտի մէջբերեմ, իր շահեկանութեան համար, ամբողջ «դիտողութիւն»-ը. «Տիրան Զրաքեանի վրայ ամբողջական հատոր մը կը մնայ իմ մօտ... Այս աշխատանքին մէջ ընդարձակ գլուխ մըն է «Մտածողութիւնը «Ներաշխարհի» մէջ», որ չէ ամբողջացած: Յոյս չունիմ, թէ կրնամ դառնալ անոր: Ներկայ հատորին մէջ Զրաքեան կը գրաւէ համեմատական իր տեղը, իր սերունդին միւս գործիչներուն կարգին: Արուեստագէտ սերունդէն Մեծարեանց, Ջարդարեան, Թէքեան առանձին մենագրութիւններ են...: Մենագրութիւնները իբր թեքնիք եւ մտադրութիւն, կը տարբերին սա աշխատանքէն, որ պատմում մըն է վերլուծական, քննադատական *գնացքով* եւ ո՛չ թէ սպառիչ ուսումնասիրութիւն մը: Մենագրութիւններուն ընդհանրութիւնները անշուշտ կը մտնեն ներկայ հատորին ծիրին մէջ: «Արուեստագէտ սերունդը» աշխատութիւնը, յաւելուածովը այդ մենագրութեանց, կը ստանայ իր ամբողջութիւնը: Այս բացատրութիւնները, գործին յառաջաբանութեան մէջ անհրաժեշտ, հոս պէտք չէ թուին անտեղի...: Զրաքեանին նուիրուած այս գլուխը ունի օգտագործումներ անտիպ աշխատանքէն, բայց չէ անոր ամփոփումը, կամ շարունակութիւնը: Ուրիշներու մօտ (գտնուող) գլուխները կը պահեն իրենց առանձին արժէքը, օր մը օգտագործելի, հաւաքական ձեռնարկներուն մէջ»²:

Ունիմք հոս «Համապատկեր»-ի ծրագիրին մասին տեսակարար յատկանիշներու շարան մը: Իբրեւ համադրական ծրագիր, իւրաքանչիւր գրագէտի կու տայ իր «համեմատական» տեղը, կը գետնդէ զայն իր սերունդին մէջ, առիթ մը կը դարձնէ այդ սերունդին ախորժակները վերբերելու, անոր իրագործումներուն հետ բաղդատմամբ: Այսպէսով՝ կ'որոշուի տեղը իր ժամանակի պատմութեան մէջ, իրեն հետ երեւցած գրական ձեւերուն պատմական անհրաժեշտութիւնը բացայայտելու ձգտումով: Մենագրութիւնները գրական ուսումնասիրութիւններ են, գործը կ'ենթարկեն նկարագրական աշխատանքի մը, իր երեսներով, իր ժանրային յատկանիշներով ու արժանիքներով: Մինչդեռ համադրական ծրագիրը ունի իբրեւ առարկայ գրական «յղացք»-ը, պատմական ու գրեթէ պատմողական իր բնոյթով, ցեղագրական իր հանգամանքով: Այդ

պատճառով է ի միջի այլոց, որ Օշական կը գրէ հոս. «սա աշխատանքը, որ պատմում մըն է...»: Պատմում մըն է զգայնութիւններէ, պայքարներէ, գաղափարագրութիւններէ, աշխարհէ մը: Այդպիսի պատմումով մը միայն կրնային հաշուի առնուիլ փոխադարձ պայմանաւորումը «յղացք»-ին եւ անոր իրագործումներուն: Ու պատմում մըն է «վերլուծական, քննադատական գնացքով», քանի որ կը զբաղի գրական յղացքի ընդլայնումով ու ազատագրումով, մահուան կիրքով գրականութեան մէջ: Պատմութեան գրագէտներու կեանքէն առնուած եղելութիւններ չեն: Օշական ընդհանրապէս կը խուսափի կենսագրական յորդ մշումներէն: Բայց պատմումը չէ՛ նաեւ «գրականութեան պատմութիւն» պիտակին տակ սովորաբար հասկցուածն ու կատարածը: Երկուքը զատորոշողը «անձնական շփում»-ը չէ, որուն արդէն Օշական երկդիմի բնոյթ մը կու տայ երբ կը ներկայացնէ իբրեւ «վկայութիւն»: Չափանիշը գրականին հանդէպ պատասխանատուութիւնն է: Բանալ գործը, իւրաքանչիւր գործ, համադրական եզրին, միաժամանակ անոր մէջ կարդալ արուեստին ընծեռած եւ ենթադրած վերջնականացումը. պատմա-բանասիրական աշխատանքը նուիրել փրկագործական ծրագրի մը, որուն մէջ գրական «յղացք»-ը կը վերակազմուի ու կ'ազատագրուի փոխանակ միայն ենթադրուելու: Այս ամէնը մաս կը կազմէ նոյն պատասխանատուութեան գրական իրագործումներուն նկատմամբ: Պատասխանատուութիւն նաեւ «ոճ»-ին հանդէպ, որուն մէջ կը հանգուցուին գրութիւնը եւ գերութիւնը, որուն «պաշտամունք»-ին մէջ ամբողջ սերունդ մը կը դրսեւորէ իր «հզօրագոյն զգացողութիւն»-ը, տեսնելով ոճական աշխատանքը իբրեւ վայրը ազատագրումին եւ փորձընկալելով գրութեան եւ գերութեան յիշեալ հանգուցումը: Համադրական ծրագիրը այս իմաստով կը յանձնուի ամբողջութեամբ «ոճ»-ի յարակարծիքին, քանի որ ոճին մէջ է որ կը լրանայ, կը շղթայագերծուի գերութիւնը:

Զիս հետաքրքրողը հիմա նորէն՝ «մենագրական»-ի եւ «համադրական»-ի զատորոշումն է Օշականի մտքին մէջ: Բայց մէկ քով չեմ ձգած Օշականի վերլուծումը Ինտրայի մասին: Ինտրային նուիրուած մենագրութիւնը միակն է, որ առիթը կու տայ այդ բաղդատականին, քանի որ երկու յեղումներ ունի ան: Առաջին յեղումէն հատուածներ կան մամուլին մէջ տպուած, թէւ հատ ու կենտ («Համազգային տարեգիրք», 1936, «Զուարթնոց», 1937, «Նոր գիր», 1942³): Ի՞նչ է «Համապատկեր»-ի տարբերակին յատկանիշը: Կատարեալ եւ անվերապահ ժխտականութիւն մը, որ կը բխի մասամբ՝ անհասկացողութենէն, բայց մեծագոյն մասամբ՝ Ինտրայի գործին անգետեղելիութենէն: Պարզ ու մեկին՝ այդ գործը չի հպատակիր Օշականի «ցեղագրական» ստորոգութիւններուն ու

չի մտներ «գեղագիտական սկզբունք»-ի համակարգին մէջ, որ վերջին հաշուով՝ յանգակետն է ազգայնական մտածողութեան Հայոց մօտ, արդիւնք՝ ժԹ. դարու պատմական երեւակայութեան (ու բնական է՝ միայն Հայերուն յատուկ չէ): Բանաձեւումով մը, որ իր կարգին բացատրութեան կը կարօտի (բայց բացատրութիւնը ուրիշ առիթի կը ձգեմ): Նիցցէական ազգայնականութիւն մըն է, ուր կը յանգին ժԹ. դարու գեղագիտական եւ բանասիրական ազգայնականութեան բոլոր հոսանքները: Եւ քանի որ Ինտրան բացարձակապէս չի մտներ այդ կաղապարներուն մէջ, Օշական կրնայ միմիայն ժխտական, զուտ ժխտական դիրք մը գրաւել իրեն նկատմամբ: Այսքանը հասկնալի է: Այդ ժխտականութիւնն է, որ Օշականին հարցնել կու տայ պարբերաբար. ո՞ր ժամանակէն կու գայ Ինտրան, ո՞ր ժողովուրդին կը պատկանի, ո՞ր հոգեբանութենէն կը բխին իր տողերը, տրուած ըլլալով որ «հոգեբանութիւն» մը կրնայ միայն հաւաքական բնոյթ կրել: Օշական գրողը կ'ընդունի միայն իբրեւ վկայ, վկայաբեր, վկայագիր: Ո՛չ թէ անշուշտ անձնական ճաշակի հետեւանքով (անձնական ճաշակը շատ քիչ տեղ ունի այս տեսակ որոշումներու մէջ): Այլ որովհետեւ ա՛յդ կը պահանջէ բանասիրական ծրագիրը:

Այս «մեթոտ»-ին եւ եզրայանգումներուն մէկ մոյշը իբրեւ (ո՛չ աւելին), կ'ուզեմ մէջբերել էջատակի ծանօթութիւն մը (Ը., էջ 73-74), ուր Օշական ծաղրանքի ենթակայ կը դարձնէ Ինտրայի իմաստասիրական բառապաշարը, սկսելով սակայն աւելի հեռուներէն, Հելլէնէ եւ Հերտզըրէն եւ ասոնց «ոճերուն հերարձակ անբնականութիւն»էն, մարդեր ասոնք՝ որոնք իրաւամբ հարուածուեր են Շոփէնհաուզըրին կողմէ, իբրեւ «շառլաթաններ... որոնք ժԹ. դարու առաջին կիսուն մտքի իբր տիտաններ անցեր էին» (Ը., էջ 73, ծանօթ): Այս տողերը թերեւս ծիծաղելի չէին երբ կը գրուէին (ի վերջոյ՝ մինչեւ յիսունականներու սկիզբը՝ Ֆրանսայի մտաւորականութիւնը ուրիշ կարծիք չունէր գերմանական փիլիսոփայութեան մասին): Բայց ծիծաղելի կը դառնան, երբ Օշական ցոյց կու տայ իր անհասկացողութեան ամբողջ տարողութիւնը Տիրան Զրաքեանի փիլիսոփայական բառապաշարին նկատմամբ. «Ո՞րն է ճիշդ յղացքը, որ Տիրան Զրաքեան կ'ուզէր դնել դէմյանդիմանութիւն, յայտնատեսութիւն, յայտնութեանական, տեսլահար... բառերուն մէջ: Ո՞րն է իմաստասիրական հաստատ նշանակութիւնը ներհայեցութիւն բառին, որ այնքան յաճախ կը ցցուի բարձրագլուխ, տեղի ու անտեղի, իրարմէ հեռու առումներ ալ թելադրելով» (Ը., էջ 74, ծանօթ): Պէտք է յիշեցնեմ հոս, որ Նիցցէի «Ողբերգութեան ծնունդը» գործին թարգմանութեան մէջ յաճախակի օգտուած են Ինտրայական բառապաշարէն⁴: Առաջին անգամն էր ի հարկէ, որ հայ հեղինակ մը իր լեզուն ատակ կը դարձնէր գերմանա-

կան փիլիսոփայական (եւ կրօնագիտական) եզրերու փոխադրութեան եւ վերարտադրութեան: Հետեւաբար Ինտրայական բառապաշարէն անդին ալ՝ Ինտրայական փորձառութենէն կ'օգտուէի այդտեղ: Ուրիշ ո՛չ մէկ տեղէ կրնայի օգնութիւն քաղել: Իր բացառիկ զգացողութեամբ գերմանական իտեալաշտութեան նկատմամբ, Ինտրան ստեղծած է համապատասխան եզրաբանութիւն մը մեր լեզուով, որ բառարանային հանգամանք չունի լոկ, այլ փորձընկալուած մտածողութեան մը բնական բխումն է: Իսկ Օշականի էջատակի նկատողութիւնը կը շարունակուի սապէս. «Ի՞նչ իրաւունք ունէր սա անգթութեամբ վարուելու մեր աշխարհաբարին տկարութեան հետ, ստեղծելու համար մտածման քառսին քով տօմօ-երու ալ քառս մը: Պարզ է, որ այս դիտողութիւնը միայն իմաստասիրական բառերուն անորոշութիւնը, կամայականութիւնը, անհաստատութիւնը ունի նկատի...: Ի դէպ. մեր իմաստասիրական բառերուն մէջ սա անիշխանութիւնը աւելի քան տխուր է Գալուստեանէն մօտ հարիւր տարի վերջն ալ» (անդ): Տխուրը այն է, որ մեր աւանդութեան մէջ՝ միայն Ինտրան յաջողած է այդ «տկարութեան», այդ «քառս»-ին դէմ աշխատիլ ու Օշական կատարելապէս կ'անգիտանայ իրողութիւնը, կը շրջէ կացութիւնը ու Ինտրան յանցաւոր կը հանէ այդ անքաւելի մեղքին համար:

Այս ճշդումը կատարել է ետք, կրնամ հիմա պահ մը եւս վերադառնալ մենագրականի եւ համադրականի տարբերութեան եւ տարբերակումին: Մէկ կողմը՝ գրական ուսումնասիրութիւն, միւս կողմը՝ վերլուծական պատմում, որ ամբողջ արեւմտահայ գրականութիւնը եւ անոր փորձառութիւնը կը կարդայ ու կը կրկնաւորէ իբրեւ «նախամահ», մահը նախորդող, մահէն թափանցուած: Չրաքեանի գործը կը մերժուի ամբողջապէս, որովհետեւ ո՛չ մէկ վկայութիւն կը բերէ այդ «նախամահ»-էն: Բայց ըսուեցաւ, որ իրեն ժամանակակից միւս գրողներուն ալ պարագան շատ տարբեր չէ: Այո՛, շատ տարբեր չէ, բայց միշտ հնարաւորութիւնը կայ անոնց գործ վկայութեան վերածելու: Ա՛յդ է վերջին հաշուով՝ «Համապատկեր»-ին (իբրեւ ծրագիր եւ իրագործում) կատարելիք գործողութիւնը: Հինգ հազար էջ գրականութիւնը վկայութեան վերածելու համար: Հինգ հազար էջ ամէն մէկ տող, ամէն մէկ էջ, ամէն մէկ գործ վերստին խմբագրելու ու զայն իր նոր հանգամանքին բերելու նպատակով: Հո՛ս է հետեւաբար սահմանը մենագրականին եւ համադրականին միջեւ: Մենագրութիւնը չի մտածեր ուսումնասիրուած գործը իբր վկայութիւն, աւելի ճիշդ՝ չի խորհիր զայն վկայութեան վերածելու արարքին մասին: Ա՛յլ է անոր ծրագիրը: Այդ է նաեւ պատճառը, որ Օշական վարանումով ընդունի մենագրութիւնները տասնհատորեակէն ներս: Վարանումը՝ իր կարգին: Անկէ անդին կայ նաեւ խոր անորոշութիւն մը, որ զգալի է օրինակ

Վահան Թեքեանին նուիրուած մենագրութեան յիշատակութեան առիթով.

«Վահան Թեքեանը գրուած է 1934ին, ուրեմն տասը տարի առաջ, մեր բանաստեղծութիւնը շահագրգռող հարցերու իբր հանդէս ու նոյն մեր հոգիին մէկ պատմութիւնը խորհրդամշող վկայութիւն, որ դարձեալ գրական ուսումնասիրութիւն մըն է, Միսաք Մեծարեանցի թեքնիքով»⁵:

Այս չորս տողերը մեր հոգածու վերաբերմունքին կը կարօտին: Նախ որովհետեւ արտաքին պայմաններու բերումով՝ 1934ին գրուած այդ ուսումնասիրութիւնը լոյս չէ տեսած երբեւիցէ եւ այսօր տրամադրելի չէ: Յիշեցնել պէտք է, որ Օշական բազմաթիւ առիթներով գրած է Թեքեանի մասին, սկսելով «Մեհեան»-ի մէջ, 1914ին, «Հրաշալի Յարութիւն» հատորին նուիրուած գրախօսականէն, մինչեւ 1945ի «Սփիւռքը եւ իրաւ բանաստեղծութիւնը» հատորիկը, զոր Օշական սկսած էր հաւանաբար Թեքեանի հայրենասիրական քերթուածներու մէկտեղումին ու հրատարակութեան իբրեւ արծագանգ եւ որ իր ընթացքը փոխած է ու նոր իմաստի մը յանգած Թեքեանի մահուամբ 1946ին: Բախտը այնպէս տնօրինած է նաեւ, որ բացի «Համապատկեր»-ի առաջին հատորէն, «Սփիւռքը եւ իրաւ բանաստեղծութիւնը» Օշականի միակ քննադատական աշխատասիրութիւնն է, որ իր կենդանութեան լոյս տեսած ըլլայ հատորի ձեւով: 1934ի մենագրութիւնը սակայն ուրիշ է: Ան գրի առնուած էր արծագանգեւու համար Թեքեանի «Մէր» հատորին հրատարակութեան (1933) եւ 1934ին ներկայացուած Սրբոց Թարգմանչաց-Դուրեան գրական մրցանակին, հիմնուած Երուսաղէմի Պատրիարքութեան կողմէ: 1936ին արժանացած էր երրորդ մրցանակի: Այդ մասին գիտենք, որովհետեւ համապատասխան զեկոյցները լոյս տեսած էին ժամանակին «Սիփոն»-ի էջերէն ներս⁶: Ատկէ ետք՝ ձեռագիրին հետքը կորսուած է: Անձնական տեղեկութիւններու համաձայն (որքան որ կը յիշեմ՝ Վահէ Օշականի բերնէն), ան անցած է զանազան գաղթավայրերէ ու երբեք երեւան չէ ելած: Կամ ալ 1948ի Փետրուարին, Օշականի մահուան վաղորդայնին, գողցուած է Երուսաղէմի վանքի (Պախշաթաղի) իր խուցէն: «Համապատկեր»-ի Թ. հատորի պատրաստութեան շրջանին (այդ հատորին մէջ դրուելու նախատեսուած էր Թեքեանին նուիրուած մենագրութիւնը), նորանոր փնտռութիւններ կատարուած են, ձեռագիրը գտնելու յոյսը արթնցած է վերստին, բայց բոլորը ի զուր: Այնպէս որ 1979ին Թ. հատորին մէջ լոյս տեսածը 1934ի ուսումնասիրութիւնը չէ, այլ... 1946ի «Սփիւռքը եւ իրաւ բանաստեղծութիւնը» գիրքին լման պարունակութիւնը: Որ անշուշտ կապ չունի «Համապատկեր»-ի ձեռնարկին հետ: Բայց հրատարակչները դիմեր են այդ հնարքին վերջի պէս բաց չձգելու համար Թեքեանին

համար նախատեսուած բաժինը: Ինչ որ բնականաբար առիթ կու տայ ներ-գործեմական տարօրինակ խաղերու, ասոնք՝ բացարձակապէս չնախատեսուած Օշականի կողմէ, օրինակ երբ կը կարդանք Թ. հատորին մէջ. «Համապատկերը «Վահան Թէքեան» հատորին մէջ տուած է այդ մասին բաւարար վերլուծում» (Թ., էջ 524-525): Այո, բայց դժբախտաբար՝ «Համապատկեր»-ի մէջն ենք եւ չունինք այդ վերլուծումը: Մեր համեստ կարծիքով, զոնէ այսպիսի թիրիմացութիւններէ խուսափելու համար, նախընտրելի պիտի ըլլար բացը ձգել բաց: Եւ ամբողջացնելու համար այս պարագայական բացատրութիւնները, կ'ուզեմ արտագրել հոս, առ ի հետաքրքրութիւն, 1934ի մենագրութեան մասին «Սիոն»-ի մէջ տպուած տեղեկագրին ըսածը.

«Թէեւ «Վահան Թէքեան եւ արեւմտահայ ժամանակակից գրականութիւնը» խորագիրն ունի ան, բայց ժամանակակից այդ գրականութեան նուիրուած է 17 էջերէ բաղկացած առաջին գլուխը միայն, որ այսպէս՝ շրջանակ մըն է գեղեցիկ պատկերի, որ Թէքեանի հոգւոյն եւ բանաստեղծական գործերուն վերլուծական զննութիւնն ու նկարագրութիւնն է: Ամբողջ գործը, ընդամենը 189 մանրատառ մեծադիր էջեր, կը բաժնուի բացի յիշեալ առաջինէն, չորս գլուխներու. «Բանաստեղծը եւ իր գործը», «Հրապարակագիրը», «Քրոնիկագիրը»...⁷:

Այդ ծաւալով ուրիշ մենագրութիւն կամ դիմայեղում չկայ ամբողջ «Համապատկեր»-ի մէջ: Հետեւաբար՝ կրկնակի տարօրինակութիւն: Գործին ամենէն երկար ու երեւութապէս՝ ամենէն ծանրակշիռ միաւորը անհետ կորած է, բախտի չես գիտեր ո՞ր մէկ բարդ կարգադրութեամբ: Ունինք ամենէն ժխտական վկայութիւնը (Ինտրան), որ իրականութեան մէջ՝ հակա-վկայութիւն մըն է, վկայագրական ծրագրին եւ կերպարանափոխումին կատարեալ հակաօրինակը: Եւ չունինք ամենէն դրական վկայութիւնը (Թէքեանը), որ պիտի տար համադրական ծրագրին յարացական պատկերացումը, թէկուզ անոր յղացումէն առաջ գրուած: «Համապատկեր» վերջին հաշուով՝ հսկայածաւալ գործիք մըն է, ըսի, ամէն ինչ «վկայութիւն» ստորոգութեան հաւասարացնելու համար եւ այդ ձեւով միայն «փրկել»-ու համար: Այդ «վկայացնող» գործիքին կեդրոնական ագոյցն է, որ կը պակսի: Չմոռնանք, ի գին կրկնութեան, որ «Համապատկեր»-ով եւ անկէ ետք՝ այդ ստորոգութիւնը դարձած է յաճախանք մը Օշականի համար: Ամէն առիթով կը վերերելի ան ու կը դառնայ կեդրոնական, կազմակերպող, բոլոր հարցերը լուծող ու տարրալուծող յղացք: Ժ. հատորը, Օշական ինքն իր մասին, «վկայութիւն» ենթախորագիրը կը կրէ, ինչպէս յիշուեցաւ քանի մը անգամ եւ դեռ պիտի յիշուի: Նոյնիսկ «Օշական»-ին գործը հարկ էր ուրեմն կերպարանափոխել,

վկայացնող գործիքին աղորիքէն անցնել եւ վերստին լոյս աշխարհի բերել իբր վկայութիւն: Նոյն խորագիրն ունի գրեթէ 1946ին գրուած ծաւալուն յառաջաբանը, զոր Օշական նուիրած է Ծառուկեանի «Թուղթ առ երեւան»-ին: Էական գրուածք մը, քանի որ Օշականի գրիչէն ելած միակ խորհրդածութիւնն է ամբողջապէս Սփիւռքին (Սփիւռքի գրականութեան, Սփիւռքի երեւոյթին եւ ճակատագրին) յատկացուած:

Եւ ուրեմն մենագրականին եւ համադրականին սահմանը կ'անցնի «վկայութիւն» բառին ընդմէջէն: Նախ պարզ իմաստով մը. «վկայութիւն»-ն է զատորոշողը անոնց միջեւ: Բայց այդ պարզ իմաստը անմիջապէս կը բարդանայ եթէ նորէն աչքի անցնենք ինչ որ ըսուեցաւ մինչեւ հիմա: Մեծարեցնը եւ Ջարդարեանը կը պահուին ինչպէս որ կային «Համապատկեր»-ի ծրագիրէն առաջ, առանց «համադրական» տարողութեան եւ ուրեմն առանց վկայագրական եզրի: Ինչո՞ւ: Խնայելու համար, կ'ըսուի, հեղինակին սպառած ուժերը: Ինտրան վերստին կը գրուի, իբրեւ հակօրինակ եւ հակափաստ, բայց չունինք մենագրական լման յեղումը որպէսզի կարենայինք բաղդատել: Թէքեանը կ'ընդունուի ինչպէս որ գրուած էր 1934ին, «Համապատկեր»-ի ծրագրին յղացումէն տարիներ առաջ, բայց... կորսուած է այսօր: Կ'ընդունուի հակառակ անոր որ «գրական ուսումնասիրութիւն» մըն է, ու հետեւաբար՝ չի հպատակիր ամբողջութեամբ համադրական ծրագրին: Ճիշդ է, չի հպատակիր: Բայց այլ առումով՝ ծրագրէն առաջ եկած ծրագրին հաստատումն է: Կարծեք՝ Թէքեանի մասին գրուածը կրնար միմիայն վկայութիւն ըլլալ եւ ուրեմն՝ յարացոյցը վկայագրական, վկայացնող գործունէութեան ու գործողութեան, «...մեր բանաստեղծութիւնը շահագրգռող հարցերու իբր հանդէս եւ նոյն ատեն մեր հոգիին մէկ պատմութիւնը խորհրդանշող վկայութիւն...» (Ա., էջ 20): Աւելի բացայայտ կերպով չէր կրնար ըսուիլ: Մենագրական է, այո, բայց արդէն իսկ՝ համադրական: Իսկ իր վէպին եւ մասնաւորաբար իր «Մնացորդաց»-ին մասին՝ Օշական կ'արտայայտուի նոյն բառերով, նոյն եզրաբանութեամբ, նոյն ծրագրաւորումին համաձայն, անշուշտ «Համապատկեր»-ի ծիրէն ներս: Ըսուած է ծանօթութեան մը մէջ, որ կ'ամբողջացնէ հետեւեալ ինքնաբնութագրումը. «Օշականի ստեղծումն է լայն, համապարփակ, տիրական, կենսայորդ վէպը...»: Ահաւսիկ ծանօթութիւնը. «Որ կը սկսի պատկերներով, մենագրութիւններով, հասնելու համար մեր զոյգ գրականութեանց պարունակները զանցող համադրական յօրինումներու» (Ժ., էջ 7):

Եւ ահա՛ աւելի տարօրինակը: «Համապատկեր»-ի ընթացքը խախտող չորս մենագրութիւններու նշումէն ետք, Օշական կը յիշէ հինգերորդ միաւոր մը, յետ-պատերազմեան սերունդին նուիրուած ուսումնասիրու-

թիւներու շարք մը: Քիչ ետք պիտի հետեւիմ այս յաւելուածական միա-
տրին վերապահուած բախտին եւ... տրամաբանութեան: Բայց նախ
կարդանք հատուածը.

«Թէեւ կաղապարները պատրաստ են յետ-պատերազմեան սերուն-
դին վրայ կատարուելիք աշխատանքին, իբր շարունակութիւնը երեք սե-
րունդներուն նուիրուած սա վկայութեան, բայց կը տարակուսիմ թէ ինծի
պիտի տրուի ժամանակ այդ կաղապարները վերածելու գործի»⁸:

Այս մէկն ալ ուրեմն, եթէ իրագործուէր, պիտի ըլլար վկայութիւն մը:
Ո՛չ միայն այդ: Նաեւ մաս պիտի կազմէր «Համապատկեր»-ի ձեռնարկին:
Բայց իբրեւ ի՞նչ: Իբրեւ մենագրութիւններու հաւաքածո՞յ, թէ իբրեւ հա-
մադրական ծրագրի ամբողջացո՞ւմ: Ընդունիմք, որ շատ յամառ կերպով՝
հոգիի լման շրջափոխութիւն մը եւ այդ շրջափոխութեան լման վկայու-
թիւնը կ'ուզէր պատմել «Համապատկեր»-ը: Որուն համաձայն Սփիւռքի
գրականութեան նուիրուած մենագրութիւնները պիտի հանդիսանային
«յաւելուածական» կամ «լրացուցիչ» հատորի մը նիւթը: Եիշդ այդ բա-
ռերը կը գործածէ Օշական: «Յաւելուածական»-ի եւ «լրացուցիչ»-ի
տրամաբանութեան պիտի հետեւիմ իր տեղին: Գլխապտոյտ պատճա-
ռող տրամաբանութիւն մըն է: Մինչ այդ սակայն՝ հասկնալի դարձաւ, որ
«Համապատկեր»-ի ծրագիրը ամբողջացուցած պահուն (1944ին) երբ կը
գրէ «Մուտք»-ը եւ հոն կը փորձէ վերջին անգամ ըլլալով միութեան եզր
մը գտնել, Օշական կը վստահի «Վկայութիւն» յղացքին, իբրեւ կառա-
վարող յղացք: Այդ ձեւով է, որ վերջին հաշուով՝ կը ջնջէ հակադրութիւնը
մենագրականի եւ համադրականի միջեւ: Ինչ որ գրած է այս ծիրէն ներս
իր աչքին կը դառնայ վկայութիւն. «Ժամանակով իրարմէ հեռու, գոր-
ծադրութեան թէքնիքով բաւական տարբերութիւններ հաստատող վկա-
յութիւնները, որոնք կը կազմեն սա երկար ու ընդարձակ շարքը, ոչ այ-
լայլում են, ոչ ալ նուաղում կամ զանցում» (Ա., էջ 21): Այսինքն՝ Օշական
չէ փոխուած, ո՛չ միայն իր չափանիշներուն եւ դատումի «էական
սկզբունքներ»-ուն մէջ, այլեւ՝ իր նպատակին ու ծրագրին մէջ: «Իմ Հա-
մապատկերը, կը կրկնեմ անգամն մըն ալ, վկայութիւն մըն է» (անդ): Այդ
վկայութիւնը գրելու «տխուր պատիւը» իրեն վերապահուած էր: Պար-
տաւորութիւն մըն է, որուն բացատրութիւնը տալու համար՝ գիտեմք որ
Օշական անձնական ծանօթութեան բարիքին կամ չարիքին ստիպուած
է դիմելու: Այս իմաստով, այո, Օշական կ'անձնականացնէ վկայութիւնը:
«Իմ սերունդիս բոլոր անձնաւորութիւնները մօտէն ճանչցած են, ու ա-
տիկա պարզ բարիք մը չէ որեւէ մէկու համար, երբ կը պատրաստուի
պատմութիւն, պատկեր(համա) գրելու» (Ա., էջ 22): Իսկ երբ անձնապէս

չէ ճանչցած այն գրողները, որոնց մասին կը խօսի, ինչպէս Ռոման-
 ֆիքներու սերունդին պարագային, «անոնց անձին ու գործին շուրջ
 արեւմտահայ գրականութիւնը կը համրէ առատ վկայութիւններ, պա-
 տասխանատու մարդոց գրիչով» (անդ): Վկայութիւնը, որպէսզի ըլլայ
 վաւերագրական, ստիպուած չէ ուրեմն միշտ եւ բոլոր պարագաներուն
 անմիջական ծանօթութեան դիմելու: Կ'ընդունի նաեւ միջնորդուածը:
 Վկայութեան անձնականացումը անժխտելի է: Բայց փոխադարձաբար,
 եւ կարծեմ աւելի դիպուկ կերպով, Օշական «վաւերագրական»-ի կը վե-
 րածէ ամէն ինչ, առաջին հերթին գրականութիւնը: Յատուկ բառ մը
 պէտք է այդ իւրայատուկ գործողութեան համար: Օշական կը «վաւե-
 րագրականացնէ» ամէն ինչ՝ գրականութիւնն ու անձնական ծանօթու-
 թիւնը հաւասարապէս: «Բայց գրողներէ մեր անձնական տպաւորութիւն-
 ները ունին վաւերագրական տարողութիւն» (անդ): Այս վաւերագրակա-
 նացումի շարժընթացն է, որ կը շաղկապէ ու կը շաղախէ իրարու մենա-
 գրականը եւ համադրականը: Վերը («պատմական վէպ»-ի յատկացուած
 գլուխին մէջ) արագ կերպով նշեցի, թէ այս շարժընթացը Օշականի ամ-
 բողջ արտադրութեան կազմաւորիչ օրէնքն է: Կը գործէ նոյնպէս ու նոյն-
 քան ուժգնութեամբ՝ «խոնարհները» շարքին մէջ, ինչպէս «Հարիւր մէկ
 տարուան» եռանկարին եւ «Մնացորդաց»-ի: Բայց ինչ որ չբացատրեցի
 կարծեմ՝ «միջարկում»-ի ստորերկրեայ օրէնք մըն է, որ կը կառավարէ
 Օշականեան արտադրութիւնը: Տեսակ մը հիմնաւոր կառոյց, որ կ'անց-
 նի Օշականեան գործին մէկ ժայրէն միւսը: Նախագոյ, նախատուեալ
 պատմում մը կը միջամտէ բոլոր պարագաներուն, բայց անշուշտ՝ զա-
 նազանուած կերպարով ու հանգամանքով. «խոնարհներ»-ուն բերնէն
 կորզուածը, «հարիւր մէկ տարուան» դատնապարտեալներու բանտային
 պատմութիւնները, իրենց իսկ բերնէն խլուած, «Մնացորդաց»-ի հիմնա-
 ւորիչ առասպելը, զոր երեխան կամ պատանին լսած էր հազարաւոր
 անգամներ, իբր գիւղին յատուկ թեւաւոր պատմում, եւ հոս ուրեմն ու
 վերջապէս՝ «երեք սերունդներ»-ու գրականութիւնը իբրեւ վկայութիւն:
 Բոլոր պարագաներուն, փրկուածը կը հնչէ մահուան խորերէն, լռութեան
 դատակնիքէն, ժամանակի ջնջումէն, արգիլումի պարունակէն: Ուրեմն
 ինչ որ ալ ըլլար «Համապատկեր»-ի գործադրումը, ինչ որ ալ ըլլար մե-
 նագրութիւններու բնոյթը, գրականութիւնը նախ եւ առաջ՝ պէտք է վաւե-
 րագրականացուէր, վերածուէր ու վերափոխուէր վաւերագիր վկայու-
 թեան:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. «Համապատկեր», Ժ., էջ 227: Վերջին շրջանի (1943-44) գրառումներուն մասին տեղեկութիւնը կ'ընծայուի աւելի անդին, էջ 547: Երկու անգամուն ալ կը յիշուի մահուան սպառնալիքին տակ գրելու իրողութիւնը:

2. «Համապատկեր», Ը., էջ 25-26, ծանօթագրութիւն:

3. Այս մասին անհրաժեշտ տեղեկութիւնները տրուած են Օշականի «Մատենագիտութիւն» հատորիս մէջ:

4. Տե՛ս այս մասին «Կամ», 3-4, Նիցչէի թարգմանութեան ետեւը դրուած «Բառարան»-ը եւ իոն բազմաթիւ նշումները Ինտրային վերաբերող: Ընթերցողը կը յղեմ նաեւ Գրիգոր Պըլտեանի ուսումնասիրութիւններուն Ինտրային մասին («Տրամ» հատորին մէջ, Անթիլիաս, 1980), որոնք կը չափուին Ինտրայի փորձ-ընկալումին ու կը ցուցաբերեն անոր ներքին ուժեղ տրամաբանութիւնը, որ շատ հեռու է «քառս» մը ըլլալէ, ինչպէս չէ քառս մը իր իմաստասիրական բառապաշարը: 1937ին «Սիոն»-ի մէջ տպուած իր տեղեկագրին մէջ, Միքայէլ Կիւրճեան արդէն իսկ իր անհամաձայնութիւնը կը յայտնէր Օշականի կարծիքներուն հետ Ինտրային վերաբերեալ: Տե՛ս յղումը վարը՝ ծանօթ. 6:

5. «Համապատկեր», Ա., էջ 20:

6. Տե՛ս «Սիոն», 1936, 10-րդ տարի, էջ 337-345, տեղեկագիրը մրցանակի 1935-36 տարեշրջանին եւ էջ 363՝ «Դուրեան գրական մրցանակաբաշխութեան առթիւ կարդացուած ճառը»: Բայց տե՛ս մանաւանդ «Սիոն»-ի Մարտ 1937ի թիւին մէջ (էջ 79-81) Միքայէլ Կիւրճեանի քննական տեղեկագիրը Յակոբ Օշականի այդ գործին մասին (Կիւրճեան մրցանակին համար քննիչ նշանակուած էր, հանգամանաւոր տեղեկագիր պատրաստելու պարտականութեամբ): Մրցանակի ընդհանուր տեղեկագիրէն մաս մը (Օշականին վերաբերեալ բաժինը) եւ Կիւրճեանի յատուկ տեղեկագիրը ամբողջութեամբ մատչելի են այսօր Վաչէ Ղազարեանին կողմէ պատրաստուած «Յակոբ Օշական. Վահան Թէքեան» հատորին մէջ, Պէյրութ, 1985, առաջինը՝ էջ 115-120, երկրորդը՝ էջ 121-129: Այս գիրքին մէջ տպուած «Վահան Թէքեան» վերնագրով ուսումնասիրութիւնը 1934ի գրութեան «նախնական ձեւ»-ն է միայն: Վաչէ Ղազարեան այս մասին կու տայ մանրակրկիտ տեղեկութիւններ: Տե՛ս նաեւ իմ «Օշականեան մատենագիտութիւն» ակնարկս, «Յառաջ. Միտք եւ Արուեստ», Ապրիլ 1986:

7. «Սիոն», Նոյ. 1936, էջ 337: Տե՛ս Յակոբ Օշական, «Վահան Թէքեան» նշեալ հատորը, էջ 117:

8. «Համապատկեր», Ա., էջ 21:

(Շարունակութիւնը՝ հաջորդ համարում)